

Maître à penser

Giorgio Agamben

In een reeks indrukwekkende romans heeft de Franse schrijver Michel Houellebecq de onmogelijkheid van een capitalistische maatschappij gestalte gegeven. De ellendige mistroostigheid van het leven van de geatomiseerde, gemanipuleerde en emotioneel gedegenereerde individuen uit zijn romans — de meest bekende titel is niet toevallig *Elementaire deeltjes* — maakt duidelijk dat dit niet of niet in de eerste plaats een probleem is van "de menselijke natuur", maar een typische karakteristiek van onze hoogtechnologische, laatcapitalistische beschaving. Het onbeperkte streven naar meer efficiëntie en dus meer winst leidt er uiteindelijk toe het ontstaan of in stand houden van diepmenselijke relaties zowel op individueel als op gemeenschapsniveau onmogelijk te maken. De maatschappelijke gevolgen van zulke toestand van bande-loosheid zijn door Mike Davis in zijn socio-anthropologische studie over het leven in Los Angeles, *City of Quartz*, in detail beschreven. Dit werk, dat bij zijn verschijnen in 1990 in Europese ogen nog een hoog science fiction gehalte leek te hebben, heeft in deze tijden van verpaupering, ecologische rampen, massa-emigratie, terroristische shoot-outs en hoogtechnologisch politiegeweld ook voor ons een sterk documentair karakter verkregen. Onze beschaving is op een kantelpunt gekomen dat dreigt een eindpunt te worden. Hoe is het zover kunnen komen, en is er een weg uit deze impasse?

De vraag is dan: op welke basis kan in deze (post-)moderne tijden opnieuw een echte maatschappij, een gemeenschap van mensen worden gevormd, een die meer is dan een wereldverslindende willekeurige opeenhoping van individuele atomen die elkaar enkel aantrekken en afstoten op basis van geweld? En dan liefst zo dat niet opnieuw groepen van mensen ontstaan die anderen op basis van schijnbaar historische of biologische, maar uiteindelijk altijd willekeurige criteria in- of uitsluiten?

Deze vraag wordt in het latere werk van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben, een van de bekendste maar minst begrepen hedendaagse denkers, in al haar scherpheid aan de orde gesteld.¹ De oorsprong van het probleem is volgens Agamben dat mensen voortdurend onderscheid maken tussen elkaar en dan die onderscheidingen zelf weer toeschrijven aan een dieper liggende grond, een 'aard' of 'essentie' die bepaalt welke eigenschappen iets of iemand 'van nature' heeft, los van het loutere feit dat die persoon bestaat (zijn 'existentie'). De filosofische discipline die zich al sinds de Oudheid met dit soort wezenlijke kenmerken en onderscheidingen bezighoudt is de *metaphysica*, een schepping van de Griekse denkers Plato en Aristoteles. De felste critiek erop kwam in de twintigste eeuw van een, omwille van zijn affiliaties met het Nazi-regime controversiële, maar diepzinnige Duitse denker, Martin Heidegger. Deze beweerde dat elke poging de wereld logisch

¹ Voor zover beschikbaar verwijzen we naar Nederlandse vertalingen. Daar waar deze niet bestaan geven we de voorkeur aan de Franse boven de Engelse vertaling van het Italiaanse origineel.

te ordenen, te categoriseren, uiteindelijk spaak loopt op haar eigen contradicties, omdat er altijd een onuitsgesproken en onuitspreekbare grond overblijft, het Zijn, waar alle dingen, de zijnden, hun bestaan aan danken, maar dat zelf niet in taal bevat en dus niet logisch gedacht kan worden. Een gevolg is dat ook de werkelijkheid zelf uiteindelijk niet techno-logisch kan worden beheersd en dat de poging daartoe op een catastrophe moet uitdraaien. Er is blijkbaar een verband tussen metaphysica en taal, tussen categorieën en concepten, en dus moet iedereen die onder de metaphysische denkwijze wil uitkomen zich wagen aan een kritisch onderzoek van het (on)logische karakter der menselijke taal. Dit leidde Heidegger tot een onderzoek van oudere manieren van denken, van archaische filosofen zoals Heraclitus en Parmenides die zich in poëzie uitdrukten, en daarom ook van de relatie tussen poëzie en filosofie. Agamben was gedurende enkele jaren een student van Heidegger (hij nam deel aan de beroemde seminaries die de Duitse filosoof gaf in het Franse Provencedorp Le Thor in de tweede helft van de jaren zestig), en werd sterk door diens probleemstelling beïnvloed. Deze invloed is duidelijk merkbaar in het werk *Stanza*, dat als in memoriam aan Heidegger is opgedragen.

Het vroege werk van Agamben draait dan ook in de eerste plaats om taal. Wat betekent het om 'iets' te zeggen, wat betekent het 'ik' of 'dit' te zeggen? 'Dit' betekent immers niet iets unieks, terwijl alle dingen in de wereld volslagen enig zijn; er zijn geen twee "dezelfden". Dit geldt des te meer voor 'ik', want iedereen is immers 'ik'. Een stapje verder ligt de vraag wat 'taligheid' zelf betekent. Is taligheid een eigenschap, een capaciteit die we kunnen gebruiken naar goeddunken, of is taal een ervaring die zich enkel uitdrukt in het moment van spreken zelf, zoals het blaffen van een hond of het bloeien van een bloem, het spelen van een kind? Als taal een capaciteit is, een mentaal gebruiksvoorwerp als het ware, dan is het ook een controle-instrument en dan geldt ook daar weer dat ge uiteindelijk op een punt uitkomt waar het onuitspreekbare uitspreekbaar gemaakt wordt — of toch althans zou moeten om de uitdrukingskracht van taal vol-ledig te maken. De mens raakt in zijn eigen taalweb verstrikt omdat er nu eenmaal dingen zijn die geen uitleg nodig hebben. Ge gebruikt geen bewegingen, ge loopt. Ge gebruikt geen taal, ge spreekt. Ge kunt taal niet zomaar even wegleggen en ernaar kijken, en ze dan terug aantrekken als een vest. Er is geen nulpunt, niet iets onbereikbaars dat achter het taalscherm verborgen ligt en de woorden pas echt betekenis geeft; er is dus ook geen onbekend terrein, geen altijd verder liggende *terra incognita* die nog veroverd en onderworpen moet worden. Eerder dan taal proberen compleet te maken en haar zo in de vernieling te rijden, moeten we haar gegeven adequaatheid ten volle leren beseffen (Dit geldt overigens voor elke 'esthetische' ervaring). Deze ervaring van taal als spel in het hier en nu onderzoekt Agamben in een schitterend essay, *Enfance et Histoire*, waarin het werk van de Franse taalgeleerde Emile Benveniste een sleutelrol speelt. Het kernidee is dat de werkelijkheid niet door taal gestructureerd hoeft te worden, omdat taal zichzelf structureert in een steeds wisselend spel van schakeringen, als golven op de zee. Elke golf is in haar singulariteit een unieke uitdrukking van de gehele zee. Deze paradoxale toestand van vol-ledigheid omvat en brengt voort elk bestaan, hoe klein en onbeduidend ook. Agamben trekt deze redenering tot het einde door in zijn werk *Le langage et la mort*, waar hij de vergelijking trekt tussen talig zijn en sterfelijk zijn. Als "sterfelijkheid" en "taligheid" beide slechts als menselijke

capaciteiten kunnen worden opgevat, dan wil dat zeggen dat de metafysische on-gegrondheid van taal in het onzegbare een parallel heeft in de on-gegrondheid van het leven zelf, het onleefbare, de dood. Geen wonder dat de metaphysica in haar eindphase het nihilisme als filosofische doctrine heeft voortgebracht. Als we uit deze spiraal naar het niets, naar de negativiteit willen weggan, concludeert Agamben, moeten we het begrip "capaciteit" ten gronde herdenken. Daarvoor keert hij terug naar Aristoteles' notie 'potentialiteit', het feit van mogelijk te zijn zonder werkelijk te zijn maar ook zonder niet te zijn. In deze scheur tussen twee uitersten gaapt volgens Agamben geen leegte maar juist de volheid aller mogelijkheden, de speelse cadans van het "eender wat" dat kan gebeuren of uitgesproken worden door "eender wie" en die, eerder dan de leegte, de grond is van alle bestaan.

Hoe deze diepzinnige beschouwingen in verband te brengen met zoiets tastbaars en dagdagelijks als politiek? Want daar spreken we toch over als we het willen hebben over maatschappijvorming. In het op het eerste zicht nogal obscure werk *La communauté qui vient* ("De komende gemeenschap") uit 1990 doet Agamben voor het eerst een poging zijn diagnose van de ziekte van het metafysische nihilisme ten dienste te stellen van een maatschappelijke utopie. Deze utopie draait erom dat mensen verenigd worden zonder enig onderscheid, in hun hoedanigheid van 'ik' dat spreekt, van "singulariteit", niet van ras, geslacht, politieke overtuiging of nationale aangehörigheid. Let wel, 'ik' wordt hier dus niet opgevat als 'individu' in de moderne zin, een lege doos waarin ge eigenschappen steekt die het maken tot wat het is; het 'is' gewoon. In Agamben's maatschappij is de notie "sans papiers" betekenisloos en zelfs onbestaanbaar. Dit is evenwel voor staatsstructuren zoals we die nu kennen totaal onaanvaardbaar, omdat staatsmacht juist gebaseerd is op het idee naar eigen inzicht (al dan niet 'democratisch' bepaald) te kunnen in- en uitsluiten. Deze macht tot wille-keur noemen we 'sovereiniteit'.

*Quelle peut être la politique de la singularité quelconque, autrement dit, d'un être dont la communauté n'est médiatisée ni par une condition d'appartenance (l'être rouge, italien, communiste), ni par l'absence de toute condition d'appartenance (...). Car la nouveauté de la politique qui vient, c'est qu'elle ne sera plus une lutte pour la conquête ou le contrôle de l'Etat, mais une lutte entre l'Etat et le non-Etat (l'humanité). (...) Mais que les singularités constituent une communauté sans une condition d'appartenance représentable (même dans la forme d'un simple présupposé) constitue ce que l'Etat ne peut en aucun cas tolérer.*²

Dit brengt ons bij het boek dat Agamben's reputatie definitief heeft gevestigd, *Homo sacer*.³ Dit is een onderzoek naar de oorsprong en betekenis van de Romeinse juridische notie onder diezelfde naam, die slaat op een mens die volledig uit de bestaande, zowel goddelijke als menselijke orde wordt gestoten als gevolg van het plegen van een vreselijke misdaad (zoals bijvoorbeeld vadermoord). De sacrale toestand herleidt een mens tot "eender wat", een homp leven zonder status of bepalende eigenschap, waarmee dus ook eender wat gedaan kan worden. Het beroven of doden van een *homo sacer* is geen misdaad, het maakt immers niet uit wat er met 'iets' gebeurt. Het

² G. Agamben, *La comunità che viene. Saggi brevi*, Einaudi, 1990. Franse vertaling: *La communauté qui vient. Théorie de la singularité quelconque*, Seuil, Paris, 1990, pp. 87-88.

³ G. Agamben, *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita (Homo sacer I)*, Einaudi, 1995. Nederlandse vertaling: *Homo sacer. De soevereine macht en het naakte leven*, vert. Ineke van der Burg, Boom, 2002.

verband met de staatsmacht wordt in aanzet al in *La communauté qui vient* gegeven:

Un être privé radicalement de toute identité représentable serait pour l'Etat absolument insignifiant. C'est ce que, dans notre culture, le dogme hypocrite du caractère sacré de la vie et les déclarations vides des droits de l'homme ont pour tâche de dissimuler. Sacré n'a ici aucun autre sens que celui que lui accorde le droit romain: sacer est celui qui a été exclu du monde des hommes et qu'il est permis (...) de tuer sans commettre d'homicide (...)

Deze toestand waarin uw er-zijn letterlijk zonder gevolg blijft door afzondering uit de bestaande gemeenschap maakt in het bestaande politieke denken de facto een einde aan uw statuut als 'mens'. Een mens in deze staat is geen lid van de gemeenschap meer, geen *zoon politikon* (politiek dier), maar nog juist een rechteloze hoop levend vlees, puur *zoë*, organisch leven zonder meer, dat kan worden gebruikt zoals eender welke hulpbron, en indien nodig simpelweg kan worden opgeruimd. Deze these over de biopolitieke aard van de staatsmacht ontwikkelt Agamben in een poging antwoord te vinden op de politieke filosofieën van Carl Schmitt en Michel Foucault. Agamben stelt dat, daar waar deze uitzonderingstoestand aanvankelijk hoogst zeldzaam was, en altijd in verband stond tot wat in de toenmalige maatschappij als gruwelijke wetsovertredingen werd aanzien, hij zich doorheen de geschiedenis niet alleen veralgemeent, maar in de Moderniteit zelfs hét criterium wordt voor staatsmacht per se. Het ultieme culminatiepunt van deze ontwikkeling is, zo luidt Agamben's schandalige stelling, het Nazistische concentratiekamp: *het concentratiekamp is de locus politicus van onze tijd*. De "Endlösung" is vanuit dat standpunt geen abberatie, de Holocaust is een logisch eindpunt van de Europese politieke en cultuurgeschiedenis. Het is in die context veelzeggend dat de concentratie- en uitroeiingskampen onder het SS-aequivalent van het Nazi-ministerie van economische zaken vielen.⁵

De neiging om deze stelling als al te radicaal aan de kant te schuiven is groot. Het internationaal recht kent toch allerlei mechanismen die deze verspreiding van totale rechteloosheid aan banden moeten leggen, zoals conventies over statenlozen en de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens?⁶ We stoken op het moment inderdaad geen "ongewensten" op. Maar de wijde verspreiding van de notie "illegaal", die uiteindelijk niets anders impliceert dan dat er-zijn een misdrijf is, en de ontmenselijkende behandeling die mensen die onder deze categorie vallen hoe langer hoe meer te beurt valt, alsook de luide roep van sommige politici om de bestaande mechanismen om zij die rechteloos zijn toch rechten te geven aan de kant te schuiven, toont aan dat binnen een systeem dat zelf leeft bij de gratie van papieren, qualificaties en erkenningsprocedures (die veelzeggend genoeg "regularisaties" worden genoemd) dergelijke beschermingen vaak dode letter blijven en we ons op

⁴ Zie voetnoot 2, p. 89.

⁵ Edwin Black, *IBM en de Holocaust*, Kosmos, 2001.

⁶ Het is opmerkelijk dat de Belgische grondwet een radicale bepaling bevat (art. 18 GW) die deze toestand van totale uitzondering, op het individuele vlak bekend als "burgerlijke dood" (dwz, dood zijn terwijl ge puur biologisch gezien nog leeft) niet alleen uitdrukkelijk verbiedt, maar ook haar herinvoering voor altijd uitsluit. Men kan zich de vraag stellen of onder deze juridische voorwaarden het bestaan van een categorie "illegalen" naar Belgisch recht op zichzelf niet al ongrondwettelijk is.

een gevaarlijk hellend vlak bevinden. Dit brengt ons terug bij *La communauté* en later werk, zoals *l'Ouvert*, waarin Agamben de mogelijkhedenvoorwaarden onderzoekt voor een maatschappij die niet op aangehörigheid maar op er-zijn is gebaseerd. Het moge duidelijk zijn dat het exploreren van dergelijke intrinsiek menswaardige alternatieven nog maar net begonnen is, terwijl de tijd dringt. Agamben is hoe dan ook een pionier die navolging verdient.